

Daiva DAPKUTĖ
Vytauto Didžiojo universitetas

Ginčai dėl atminties: išėivijoje leisti antinacinės rezistencijos dalyvių prisiminimai

Santrauka. 1983 m. Čikagoje išleista knyga „Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją“ sulaukė prieštaringų atgarsių. Į spaudoje kilusią diskusiją įsijungė buvę antinacinės rezistencijos dalyviai Adolfas Damušis, Algirdas Vokietaitis, Povilas Žičkus, Henrikas Žemelis ir kiti, o diskusija netruko peraugti į buvusių dviejų pagrindinių antinacinės rezistencijos organizacijų – Lietuvių fronto ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos – narių ginčus, savos rezistencinės grupės nuopelnų kėlimą ir ideologinių oponentų menkinimą.

Straipsnyje analizuojant spaudoje vykusią diskusiją, nagrinėjama, kokią įtaką rezistencijos dalyvių prisiminimams ir jų vertinimui išėivijoje galėjo turėti kolektyvinė pagrindinio organizacijų atmintis, ar (ir kiek) šių atsiminimų atsiradimą ir turinį galėjo paveikti dar iš pagrindžio laikų į emigraciją perkelti įtempti rezistencinių organizacijų santykiai, kokį vaidmenį kilusiam ginče dėl atminties atliko laiko ir gyvenamosios vietos veiksniai.

Raktažodžiai: antinacinė rezistencija, Lietuva, JAV, atmintis, Algirdas Vokietaitis, Adolfas Damušis, Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, Lietuvių fronto organizacija.

1941–1944, vokiečių okupacijos, metai Lietuvoje yra sulaukę istorikų dėmesio; tiesa, atliktų darbų vertė nevienoda. Sovietmečiu apie nacių okupaciją Lietuvoje prirašyta dešimtys daugiausia propagandinio pobūdžio knygų ir straipsnių, tarp kurių kartais pasitaikydavo objektyvesnių dokumentuotų darbų. Nemažai leidinių, skirtų antisovietinei ir antinacinei rezistencijai, išleista išėivijoje¹, tačiau dauguma jų grindžiami asmeniniais prisiminimais,

¹ Škirpa, Kazys, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Vašingtonas: [autorius leidinys], 1973; Brazaitis, Juozas, *Vienų vieni*. Brooklyn: „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1964; Kviklys, Bronius, *Lietuvių kova su naciais*. Memmingen: Mintis, 1946; Raštikis, Stasys, *Kovose dėl Lietuvos*. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1957; Žemelis, Henrikas, *Okupantų replėse*. Bad Worishofen: [s. n.], 1947; Gražiūnas, A., „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, nr. 1 (28), 60–86; *Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją*. Chicago: LLKS išėivijoje, 1983; Damušis, Adolfas, *Antinacinė lietuvių rezistencija*. [S. I.]: [s. n.], 1984; Damušis, Adolfas, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*. Chicago: „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1988; kiti leidiniai.

kai kuriais atvejais stengiantis aplenkti nemalonus istorijos aspektus ar netgi „apkarpyti“ naudotus antinacinio pagrindžio dokumentus². Rimtesnius tyrimus išėivijoje varžė ne tik Lietuvoje likusių šaltinių ir profesionalių istorikų trūkumas, bet ir dažnas nenoras analizuoti skaudžių, žmonių likimus galinčių paliesti temų.³ Lietuvai atgavus nepriklausomybę, pasirodė daug darbų, skirtų tam tikriems karo metų ir pokario istorijos epizodams⁴, užpildančių nemažai antisovietinės ir antinacinės rezistencijos baltųjų dėmių, tačiau dalis klausimų (įskaitant susijusius su antinacinės rezistencijos organizacijų tarpusavio santykiais) vis dar laukia išsamesnio istorikų tyrimo. Vieni iš pagrindinių šaltinių tyrinėjant antinacinės rezistencijos laikotarpį tampa išlikę egodokumentai: laiškai, dienoraščiai, prisiminimai. Pastarųjų nėra daug, jie dažnai buvo rašomi atsidūrus Vakaruose, nuo minimų įvykių prabėgus daugeliui metų ir nenorint pakenkti dar gyviems sovietinėje Lietuvoje likusiems antinacinės rezistencijos dalyviams. Atmintis, ypač susijusi su skaudžiomis trauminėmis patirtimis, visuomet selektyvi: vieni istoriniai vaizdiniai ir įvykiai gali ilgam įsitvirtinti individualioje ir kolektyvinėje atmintyje, kiti, priešingai, gali būti užmiršti ar, veikiant įvairiems aplinkos ir laiko veiksniams, pakeisti suformuotais naujais naratyvais. Atmintis, individualūs ir kolektyviniai prisiminimai gali sujungti bendros patirties atminties bendruomenę, tapti pasiteisinimų, istorinio, socialinio teisingumo siekimo įrankiu, skatinti dialogą arba tapti konflikto katalizatoriumi, provokuojančiu bendruomenės kontraatmintį ir naujų naratyvų atsiradimą. Lietuvoje kolektyvinės ir individualios atminties studijos, atminties politika sulaukia labiau kultūrologų ar socialinių mokslų atstovų dėmesio. Istorikų santykis su atminties tyrimais sudėtingesnis, jie individualius prisiminimus dažniau linkę laikyti ne itin patikimais, subjektyviais istorijos šaltiniais, analizuoti prisiminimus ir jų turinį taikydami istorinius tyrimų metodus.

Atidesnio istorikų žvilgsnio vis dar laukia išėivijoje XX a. 9 dešimtmetyje išleisti antinacinės rezistencijos dalyvių prisiminimai, anuomet sukėlę aršias diskusijas išėivijos spaudoje, kūrę antinacinės rezistencijos pagrindžio organizacijų konkurencijos naratyvą. Aštrūs ginčai dėl antinacinės rezistencijos atminties atskleidė nemažai problemų: iš

² Istorikas Saulius Sužiedėlis yra atskleidęs, kad, lyginant archyvuose išlikusius dokumentus su kai kurių autorių išėivijoje leistose knygose skelbiamais dokumentais, galima rasti nemažai dokumentų kupiūravimo, „apšvarinimo“ nuo nemalonių istorinių aspektų pavyzdžių. „Pokalbis su Saulium Sužiedėliu. 1941 metų sukilimo baltosios dėmės“, *Akiračiai*, 1991, nr. 9 (233), 10 (234); 1992, nr. 1 (235).

³ Pavyzdžiui, lietuvių kolaboravimo su naciais, 1941 m. sukilimo ir Laikinosios vyriausybės, Holokausto klausimų sovietmečiu stengtasi neliesti. Pasak vieno iš „Akiračių“ redaktorių Zenono Rekašiaus, akiratininkai panašių temų nesiryždavo liesti dėl paprastų priežasčių: „trūko informacijos, be to, labai lengva buvo pasitarnauti – net nesąmoningai – sovietinei propagandai“. „Atviro žodžio mėnraštis emigravo į Ameriką. Vaivos Ragauskaitės pokalbis su Zenonu Rekašium ir Liūtu Mockūnu“, *Amerikos lietuvis*, 2005 vasario 26, nr. 9 (252).

⁴ Bubnys, Arūnas, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998; Bubnys, Arūnas, „Į laisvę: lietuvių antinacinis pasipriešinimas 1941–1944 m.“, *Pergalė*, 1990, nr. 3, 126–143; Bubnys, Arūnas, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.* Vilnius: Veja, 1991; Zizas, Rimantas, „Partiniai nesutarimai ir konsolidacijos pastangos lietuvių antisovietinėje ir antinacinėje rezistencijoje“, in *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, sud. Vanda Kašauskienė ir Danutė Blažytė-Baužienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, 137–158; Brandišauskas, Valentinas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybinę gumą (1940 06–1941 09)*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996; Gražiūnas, Albinas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse: 1940–1944*. Vilnius: Tėvynės sargas, 1996; Bloznelis, Mindaugas, *Lietuvių frontas*, t. I. Kaunas: „Į laisvę“ fondo Lietuvos filialas, 2008; Klumbys, Voldemaras, „Generalinė repeticija: kultūrinė antinacinė rezistencija Lietuvoje“, *Lietuvos istorijos studijos* 12 (2003), 47–65; kiti leidiniai.

Lietuvos pagrindžio į išeiviją persikėlusius rezistencinių organizacijų nesutarimus, skirtingus kai kurių rezistencinės veiklos epizodų vertinimus, savos organizacijos nuopelnų aukštinimą ir oponentų žeminimą ir pan. Kas nulėmė XX a. 9 dešimtmetyje išeivijos spaudoje kilusias diskusijas ir aštirus ginčus dėl antinacinės rezistencijos atminties? Dėl kurių klausimų kilo daugiausiai nesutarimų?

Šiame straipsnyje, remiantis išeivijoje leista periodine spauda ir archyviniais dokumentais⁵, analizuojama XX a. 9 dešimtmetyje išeivijoje tarp Adolfo Damušio⁶, Algirdo Vokietaičio⁷ ir kitų antinacinės rezistencijos dalyvių kilusi diskusija, aiškinamasi, kokią įtaką rezistencijos dalyvių prisiminimams ir jų vertinimui galėjo turėti kolektyvinė pagrindžio organizacijų atmintis, kiek šių atsiminimų atsiradimą ir turinį galėjo paveikti dar iš pagrindžio laikų į emigraciją perkelti įtempti rezistencinių organizacijų santykiai, kokį vaidmenį kilusiame ginče dėl atminties atliko laiko ir gyvenamosios vietos veiksniai.

Pagrindžio organizacijų Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos ir Lietuvių fronto santykiai Lietuvoje

1941 m. sovietų okupaciją Lietuvoje pakeitė kita, ne ką lengvesnė, vokiečių okupacija. Nacių režimui Lietuvoje priešintasi įvairiais būdais: lietuvių inteligentija ir rezistencinės organizacijos, pasitelkdamos į pagalbą pagrindžio spaudą, siekė apsaugoti tautą nuo fizinio ir moralinio išnaikinimo, stengėsi demaskuoti ir Lietuvos gyventojams atskleisti nacių politiką, orientavo gyventojus į neginkluotą pilietinį pasipriešinimą, okupantų vykdomų akcijų ir planuotų karinių mobilizacijų sabotažą bei boikotą ir t. t. Naciams vykdant grubią priespaudos politiką, kūrėsi slaptos lietuvių pasipriešinimo organizacijos: Lietuvių frontas (LF), Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS), Lietuvos laisvės armija ir kitos. Stipriausios ir aktyviausios pasipriešinimo organizacijos buvo LF ir LLKS.

LLKS pradėjo organizuotis dar pirmosios sovietų okupacijos metais, 1940 m. žiemą. Prasidėjus pagrindžio organizacijų centralizacijai, 1941 m. balandį LLKS įsijungė į Lietuvių aktyvistų frontą (LAF). LAF sujungė beveik visas pagrindžio organizacijas ir laikinai tapo

⁵ Rengiant straipsnį remtasi VDU Lietuvių išeivijos instituto archyve (toliau – VDU LIIA) saugomais Jurgio Valiulio-Karolio Drungos (f. 5), Henriko Žemelio (f. 10), Liūto Mockūno (f. 16), Adolfo Damušio (f. 8), Broniaus Kviklio (f. 1) fondais, taip pat Algirdo Vokietaičio archyvo kopijomis (straipsnyje nurodyta Tremties ir rezistencijos muziejaus archyvo (toliau – TRMA) (kuriame seniau buvo saugomas Algirdo Vokietaičio archyvas) bylų signatūra, kuri, archyvą pardavus Kauno miesto muziejui, gali būti pasikeitusi).

⁶ Adolfas Damušis (Domaševičius, 1908–2003) – chemikas, lietuvių pasipriešinimo sovietų ir nacių okupacijoms režimams dalyvis, vienas iš 1941 m. birželio sukilimo organizatorių. Laikinosios vyriausybės pramonės ministras, vienas iš Ateitininkų federacijos ir Lietuvių fronto vadovų, VLIK'o vicepirmininkas. Nacių suimtas ir 1944–1945 m. kalintas Vokietijoje; išlaisvintas iš koncentracijos stovyklos 1947 m., persikėlė gyventi į JAV. 1997 m. grįžo gyventi į Lietuvą.

⁷ Algirdas Vokietaitis (1909–1994) – lietuvių sporto ir visuomenės veikėjas, plaukimo treneris, vienas iš Lietuvos fizinio auklėjimo sistemos teorijos pagrindų kūrėjų. Antinacinės rezistencijos dalyvis, 1943–1944 m. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos ryšininkas su Vakarais. 1944 m. suimtas, kalintas Liepojos ir Štuthofo koncentracijos stovykloje, po išlaisvinimo iš kalėjimo slapstėsi Lenkijoje, 1946 m. apsigyveno Švedijoje, 1949 m. išvyko į JAV. Pirmaisiais pokario metais emigracijoje aktyviai dalyvavo rezistencinėje veikloje, vėliau, persikėlęs gyventi į JAV, iš aktyvios politinės veiklos pasitraukė.

rezistencinio pasipriešinimo koordinavimo centru. Tačiau vienybė ilgai netruko: kilus nesutarimui, 1941 m. rugpjūtį LLKS išstojo iš LAF.⁸ Atsiskyrusi LLKS atgaivino savarankišką rezistencinę veiklą ir tapo viena veikiausių pagrindžio organizacijų: per A. Vokietaičio keliones žvejų laiveliais per vokiečių kontroliuojamą Baltijos jūrą į Švediją⁹ LLKS viena pirmųjų užmezgė ryšius su užsieniu ir perdavė informaciją apie vokiečių okupaciją Lietuvoje, palaikė ryšius su pagrindžio kovotojais Latvijoje, Estijoje, LLKS pastangomis 1944 m. veikė Laisvosios Lietuvos radijas, girdimas ne tik Kaune, bet ir Švedijoje. Antinacinės rezistencijos pradžioje svarbų vaidmenį atlikęs LAF, pasitraukus laisvės kovotojams ir nacionalistams, vis labiau įgavo katalikišką partinį atspalvį¹⁰; 1941 m. rugsėjį vokiečiams uždarius legaliai veikusį LAF, jis perėjo į pagrindį ir virto Lietuvių frontu (LF). Tarp pagrindžio organizacijų ėmė vis labiau ryškėti tam tikras ideologinis skirtumas: po LLKS vėliava būrėsi įvairių tautinių-liberalinių pažiūrų, daugiausia jauni žmonės, norintys atsiritoti nuo tarpukario Lietuvoje veikusių politinių srovių įtakos; į Lietuvių frontą – daugiausia katalikiškosios krypties jaunimas ir inteligentijos atstovai. Abi organizacijos turėjo savus skyrius, leido savo pagrindžio spaudą.¹¹ Nepaisant sudėtingų pagrindžio veiklos sąlygų ir, rodos, visus vienijančio bendro tikslo – kovos už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, santykiai tarp pagrindyje veikusių organizacijų liko gana šalti. Kiekviena organizacija veikė atskirai, neišvengta konkurencijos, kritikos ar net neaiškių kaltinimų priešingos ideologinės srovės pagrindžio leidiniuose.¹² Nesutarimai dar labiau išryškėjo 1943 m., bandant suvienyti visas rezistencines jėgas į vieną centrinę pagrindžio organizaciją: nauja vadovaujanti organizacija kurta grupiniais ir partiniais pagrindais, todėl kiekviena pusė kuriamoje naujojoje organizacijoje stengėsi turėti kuo daugiau atstovų; derybos dėl iškilusių partinių prieštaravimų bei ideologinių nesutarimų užtruko 5 mėnesius, galiausiai įkurtas Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo

⁸ Vienas iš LLKS vadovų Jurgis Valiulis-Karolis Drunga vėliau savo prisiminimuose įvardijo dvi pagrindines LLKS pasitraukimo iš LAF priežastis: klerikalinių grupių bandymas išnaudoti savo vadovaujamą padėtį LAF'e, paverčiant jį savos ideologinės srovės įrankiu, ir kai kurių LAF vadų iliuzijos dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo remiantis „vokiškuoju faktoriumi“. Jurgio Valiulio-Karolio Drungos rašyti prisiminimai apie Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS) „Laisvės kovotojų žingsniai“, VDU LIIA, f. 5, ap. 1-1, b. 12144-1.

⁹ 1943 m. pirmosios kelionės metu A. Vokietaičiui pavyko užmezgti ryšius su Švedijoje gyvenusiais lietuviais ir diplomatais. Tų pačių metų gruodį jis slapta grįžo į Lietuvą sutvarkyti slapto radijo ir pašto ryšio su Lietuvos pagrindžiu ir dar kartą sėkmingai nukeliavo iš Lietuvos į Švediją. Antrą kartą nuvykęs į Švediją, padedant Lietuvos pasiuntinybės sekretoriui Vladui Žilinskui, A. Vokietaitis užmezgė ryšius su Švedijos, JAV, Suomijos atstovybėmis, informavo apie padėtį ir Lietuvoje vykstančią pagrindžio veiklą, padėjo suorganizuoti pagrindžio radijo ryšį su okupuotu kraštu. Po vokiečių gestapo įvykdytų pagrindžio organizacijų narių suėmimų nutrūkus ryšiu su pagrindžiu, norėdamas atkurti šį ryšį, 1944 m. liepą A. Vokietaitis dar kartą sugrįžo į Lietuvą. Šį kartą bandymas kartu su kitais pabėgėliais ir VLIK'o pirmininku Steponu Kairiu išvykti į Švediją baigėsi nesėkme – netoli Švedijos krantų jie buvo sulaikyti vokiečių karo laivyno. Vokiečių suimtas, A. Vokietaitis buvo kalinamas Liepojos kalėjime, vėliau išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Karo pabaigoje, 1945 m., sovietų kariuomenė, išlaisvinusi Štuthofo kalinius, rado A. Vokietaitį be sąmonės, sergantį dėmėtąja šiltine ir kritinės būklės. Karo ligoninėje pasveikęs, svetima Jono Bartkaus pavarde pabėgęs slapstėsi Lenkijoje, kol 1946 m. jam pavyko slapta laivu išvykti į Švediją.

¹⁰ Bubnys, „Į laisvę: Lietuvos antinacinis pasipriešinimas“, 129.

¹¹ LF leido pagrindžio leidinius „Į laisvę“, „Lietuvių fronto biuletenis“, „Vardan tiesos“, „Pagrindžio kuntaplis“, „Lietuvos Judas“, LLKS – „Laisvės kovotojų“, „Apžvalga“.

¹² Dapkutė, Daiva, *Lietuvių išsvijios liberaliosios srovės genezė: politiniai-organizaciniai aspektai: 1945 m. – šeštojo dešimtmečio pabaiga*. Vilnius: Vaga, 2002, 42; Mockūnas, Liūtas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*. Vilnius: Baltos lankos, 1997, 82–83; Vokietaitis, Algirdas, „LLKS pagrindinė spauda“, in *Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją*, 77–127.

komitetas (VLIK). VLIK'e taip pat netrūko prieštarų: vieni priekaištavo, kad priešininkai (t. y. katalikai) siekė balsų daugumos ir vadovauti tiems, kurie realiai dirbo rizikingą rezistencinį darbą, pastarieji teigė, kad oponentai bando paneigti praeitį ir apriboti (kaip buvo nepriklausomoje Lietuvoje) katalikų organizacijų veiklos galimybes.¹³ VLIK'as Lietuvoje veikė trumpai ir platesnės veiklos nespėjo išvystyti, tad realiai ir toliau veikta per atskiras pagrindžio organizacijas. Gestapui iššifravus ir suėmus pagrindinius rezistencinės veiklos dalyvius, antinacinės rezistencijos organizacijų veikla buvo paralyžuota.

Antinacinės rezistencijos metais išryškėjęs pagrindžio organizacijų skirstymasis pagal ideologines sroves, tarpusavio konkurencija, centralizacijos procese išryškėję nesutarimai neigiamai veikė ir silpnino pasipriešinimo kovą. Po karo panašus politinės-ideologinės veiklos modelis buvo perkeltas į emigraciją: išlikę gyvi, karo pabaigoje iš Lietuvos pasitraukę ir iš nacių kalėjimų išleisti rezistencinių organizacijų atstovai Vokietijos DP stovyklose atgaivino Lietuvos pagrindyje veikusias organizacijas LF ir LLKS, kurios išėvijoje tęsė senas politines varžybas. Ši konkurencija, tarpusavio varžybos, savos ideologinės srovės kėlimas ir oponentų menkinimas, nutrūkus ryšiams su kraštu, emigracijos sąlygomis dar labiau išryškėjo ir sustiprėjo.¹⁴

Ginčai dėl prisiminimų

1983 m. Čikagoje pasirodė knyga „Laisvės besiekiant. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją“. Mintis išleisti tokią knygą kilo 1976 m. išrinktai naujai LLKS vadovybei Bostone, vadovaujamai Povilo Žičkaus.¹⁵ 1976 m. gegužę LLKS vadovybė visiems buvusiems LLKS nariams išsiuntinėjo bendraraštį, kuriame pranešama apie siekį parengti knygą, „kad sąjunga neišnyktų, nepalikusi savo darbo pėdsakų“¹⁶. Buvę LLKS nariai raginti rašyti savo prisiminimus ir rinkti knygai reikalingus dokumentus. Tuo pačiu metu pradėta ieškoti rengiamai knygai redaktorių: redaguoti LLKS istoriją kviesti A. Vokietaitis ir Bronys Raila; pastarajam atsisakius¹⁷, prie vyriausioju redaktoriumi sutikusio tapti A. Vokietaičio prisijungė P. Žičkus ir Mečys Valiukėnas, numatyti ir svarbiausių LLKS veiklos sričių autoriai. Redaktorių įsivaizdavimu, knygoje turėjo būti pateikti dokumentuoti prisiminimai apie tuos įvykius, kuriuose svarbų vaidmenį atliko LLKS: neužtenka paprasčiausiai surinkti likusių gyvų laisvės kovotojų atsiminimus, labai svarbu juos paremti surinktais faktais, liudijimais ir išlikusiais dokumentais.¹⁸ Todėl į

¹³ Vokietaitis, Algirdas, „LLKS atidaro duris į Vakarus“, in *Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją*, 258; Brazaitis, *Vienų vieni*, 111–112.

¹⁴ Dapkutė, *Lietuvių išėvijos liberaliosios srovės genezė*, 45; Girnius, Juozas, „Krikščionybės ir ateizmo grumtinės mūsų tautoje“, *Aidai*, 1986, nr. 1, 1–14.

¹⁵ LLKS pirmininku tapo Povilas Žičkus, sekretoriumi – Vytautas Izbickas, išdininku – Jonas Vasys.

¹⁶ „Leidėjų žodis“, in *Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją*, 5.

¹⁷ „1977 02 19 Algirdo Vokietaičio laiškas Povilui Žičkui“, in Vokietaitis, Algirdas, *Raštai*. Kaunas: Lietuvos politinių tremtinių ir kalinių sąjunga, 2003, 197; „1977 02 25 Povilo Žičkaus laiškas Algirdui Vokietaičiui“, in Vokietaitis, Algirdas, *Raštai*. Kaunas: Lietuvos politinių tremtinių ir kalinių sąjunga, 2003, 197.

¹⁸ 1974–1984 Algirdo Vokietaičio susirašinėjimas su Povilu Žičkumi, Mečiu Valiukėnu, Vladu Vijeikiu dėl knygos leidimo, TRMA, f. 2, ap. 5, b. 7.

Čikagos skyriaus organizuojamą 1978 m. liepos 30 d. LLKS narių susitikimą Jurkūnų ir Mildažių sodybose Beverli Šorse (*Beverly Shores*), Indianoje, kviečiami LLKS nariai raginti atsivežti ne tik savuosius užrašus, prisiminimus, bet ir visą turimą dokumentinę-iliustracinę medžiagą, kurią būtų galima kopijuoti ir padalyti redaktoriams ir tekstus rašantiems žmonėms. Vis tik surinkti išeivijoje likusių gyvų LLKS narių atsiminimus nebuvo lengva: sparčiai retėjančios LLKS narių gretos, amžius ir sveikatos problemos nulėmė, kad ne visi pasižadėję autoriai savo pažadus išpildė (pvz., Jurgis Valiulis-Karolis Drunga¹⁹). Kai kurių buvusių laisvės kovotojų prisiminimų fragmentai vėliau įjungti į kitų autorių tekstus, dėl apimties ir pasikartojimų dalį atsiminimų atsisakyta dėti į knygą²⁰, – dėl to vėliau buvo nepatenkintų LLKS narių, priekaištavusių knygos rengėjams dėl nepaminėtų kai kurių svarbių LLKS veiklos epizodų ir knygoje likusių klaidų.²¹

Knygos rengimas ir leidyba užtruko, o išleidus knygą paaiškėjo, kad joje paskelbti tik P. Žičkaus, Vlodo Žilinsko ir A. Vokietaičio prisiminimai. Apie LLKS pagrindžio veiklą išeivijoje buvo žinoma labai nedaug (tik Jurgio Valiulio atsiminimų pagrindu buvo publikuotas B. Railos tekstas²²), tad šie 1983 m. išleisti atsiminimai turėjo užpildyti informacijos spragą ir plačiau supažindinti su lietuvių antinacine rezistencine veikla. Kaip rašė knygos leidėjai, knyga nebuvo LLKS istorija, tik kelių žmonių prisiminimai apie jų patirtis antinacinės rezistencijos metais:

Pilną LLKS veiklos istoriją galima būtų paruošti tik pačioje Lietuvoje, kur pasiliko didžiuma LLKS kovotojų, tęsusių pasipriešinimą su nauju sovietiniu okupantu. Tačiau retėjant LLKS veteranų gretoms išeivijoje ir nematant galimybių artimesniu laiku grįžti į laisvą Lietuvą, buvo nutarta šios atsiminimų knygos rašymo ilgiau nedelsti.²³

Reikia pripažinti, kad be A. Vokietaičio indėlio ši knyga greičiausiai taip ir nebūtų pasirodžiusi: jis ne tik tapo vyriausioju redaktoriumi, bet ir buvo išsaugojęs bei su kitais autoriais galėjo pasidalyti sukauptais rezistencinės veiklos dokumentais ir pagrindžio

¹⁹ 1978 12 11–1980 01 15 Algirdo Vokietaičio laiškas Jurgiui Valiuliui-Karoliui Drungai knygos apie Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą leidimo reikalais, VDU LIIA, f. 5, ap. 1-4, b. 12167-3; 1974–1984 Algirdo Vokietaičio susirašinėjimas su Povilu Žičkumi, Mečiu Valiukėnu, Vladu Vijeikiu dėl knygos leidimo, TRMA, f. 2, ap. 5, b. 7.

²⁰ „Leidėjų žodis“, 5.

²¹ 1984 12 20 Aleksandro Griauzdės pastabos apie Algirdo Vokietaičio knygą „Laisvės besiekiant“, VDU LIIA, f. 1, ap. 1-8, b. 11483-1228; 1984 02 14 Vytauto Šuopio laiškas Mečiui Valiukėnui apie Algirdo Vokietaičio knygą „Laisvės besiekiant“, VDU LIIA, f. 1, ap. 1-7, b. 11342-2336; 1984 01 07–1984 12 17 Vytauto Šuopio laiškas Aleksandrui Griauzdei apie Algirdo Vokietaičio knygos „Laisvės besiekiant“ netikslumus, VDU LIIA, f. 1, ap. 1-7, b. 11340-2334; 1984 03 17 Mečio Valiukėno laiškas Vytautui Šuopiui apie Algirdo Vokietaičio knygą „Laisvės besiekiant“, VDU LIIA, f. 1, ap. 1-7, b. 11339-2333; 1986 02 09 Vytauto Šuopio, Romo Šato ir Aleksandro Griauzdės atviras laiškas Algirdui Vokietaičiui su Vytauto Šuopio lydymaisiais laiškais „Dirvos“ redaktoriui Vytautui Gedgaudui, VDU LIIA, f. 1, ap. 1-7, b. 11338-2332.

²² Raila, Bronys, „Keli fragmentai Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos istorijai“, *Versmės ir verpetai. Akimirksnių kronikos* 3. Boston: Lietuvių enciklopedijos spaustuvė, 1970, 26–80. Jurgio Valiulio-Karolio Drungos 1946 m. Tiubingene rašytų atsiminimų kopijos išlikusios Henriko Žemelio, Liūto Mockūno ir kitų archyvuose. L. Mockūno iniciatyva šie atsiminimai buvo publikuoti jau Lietuvai atgavus nepriklausomybę. „Laisvės kovotojų žingsniai“, *Proskyna*, 1992, nr. 3 (21), 181–192; nr. 4 (22), 202–216.

²³ „Leidėjų žodis“, 5.

spaudos komplektais, o jo paties prisiminimai ir parengti skyriai apie pagrindžio spaudą sudarė beveik pusę išleistos knygos.

A. Vokietaitis buvo neeilinė asmenybė antinacinės rezistencijos metais, tad jo prisiminimai²⁴ buvo panašūs į intriguojantį nuotykių romaną: pavojinga pagrindžio veikla, rizikingi žygiai mezgant pagrindžio ryšius su Švedija, kelionės pirmyn ir atgal per Baltijos jūrą mažais žvejų laiveliais, suėmimas ir patirtys vokiečių kalėjimuose, stebuklingas išsigelbėjimas ir pabėgimas į Vakarų. Šių prisiminimų vertę didina tai, kad jie grindžiami to laikotarpio dokumentais, laiškais, šifruotomis telegramomis, pagrindžio spauda ir fotografijomis. Kita vertus, vėliau kilusios diskusijos metu pats A. Vokietaitis pabrėžė, kad tai – asmeniniai memuarai, todėl juose gali būti asmeninių subjektyvių įvykių interpretacijų:

Visiškai natūralu, kad faktai ir epizodai memuarų pobūdžio veikaluose, rašytuose pačių tų įvykių dalyvių, įgauna asmenišką atspalvį ir asmenišką įvykių interpretaciją. Tas gali kai kam ir nepatikti, bet to negalima autoriams ir uždrausti.²⁵

Prisiminimai, kaip dažnai būna, rašyti su tam tikru jausminiu (emociniu) fonu, galbūt siek tiek pagražinti, vietomis sudramatinti aprašant savus žygius bei nuotykius. Prisiminimuose nevenyta kai kurių įvykių interpretacijų, taip pat rezistencijos bendražygių bei kitų pagrindžio organizacijų prieštarų vertinimų ir užslėptos, kai kuriose vietose netgi atviros kritikos buvusiems oponentams, t. y. Lietuvos fronto nariams.

Išleista prisiminimų knyga netruko sulaukti skaitytojų dėmesio. Įspūdziais apie perskaitytą knygą „Dirvoje“ pasidalijus Vytautui Meškauskui²⁶ ir išsakyti keletą skeptiškų abejonių dėl slaptų pagrindžio akcijų ir tuometės situacijos Lietuvoje, knygos rengėjai su-reagavo piktais laiškais.²⁷ Nors M. Valiukėnas rašė, kad knyga „nė pačių leidėjų ir autorių neskaityta tobulybe – valia kiekvienam ją kritikuoti, ar joje teikiamus įvykių aprašymus papildyti bei patikslinti“²⁸, knygos sudarytojų ir autorių reakcija liudijo, kad ramiai diskutuoti apie nors ir tolimą, bet vis dar skaudžią ir gyvą atmintį sunkiai įmanoma. „Ko siekta tokiu rašiniu?“, „kam pasitarnaujama?“, – klausė jie piktindamiesi, kad dėl tokių neapgalvotų pastabų reikia eikvoti laiką „žalingai mūsų reikalui polemikai“, kuri naudinga tik sovietams, siekiantiems visokiais būdais sukompromituoti lietuvių kovą.

Dar daugiau priekaištų knygai išsakė vienas katalikų srovės lyderių, antinacinės rezistencijos dalyvis, Lietuvos fronto narys ir minimų įvykių liudininkas A. Damušis. Kanados lietuvių laikraštyje „Tėviškės žiburiai“ 1984 m. (nr. 13–16) pasirodė serija straipsnių,

²⁴ Atsiminimai vėliau dalimis buvo publikuoti išeivijos spaudoje. Vokietaitis, Algirdas, „Erškėtingas kelias į laisvę. 1945–1946 metų laikotarpio epizodas“, *Dirva*, 1986 rugpjūčio 21 – 1986 spalio 23; Vokietaitis, Algirdas, „Slapta misija į Švediją“, *Dirva*, 2004 sausio 13 – 2004 kovo 16. Jo knygos dalis taip pat įdėta į Lietuvos išleistus raštus. Vokietaitis, Algirdas, *Raštai*. Kaunas: Lietuvos politinių tremtinių ir kalinių sąjunga, 2003.

²⁵ Vokietaitis, Algirdas, „Tiesos besiekiant. Atsiliepiamas į inž. Adolfo Damušio pasisakymą „Antinacinė lietuvių rezistencija“, *Tėviškės žiburiai*, 1984 birželio 7, 2.

²⁶ Vm [Meškauskas, Vytautas], „Iš kitos pusės“, *Dirva*, 1984 kovo 8, 2.

²⁷ Valiukėnas, Mečys, „Pastabos dėl knygos vertinimo“, *Dirva*, 1984 balandžio 5, 6; Žilinskas, Vladas, „Ar ne susipainiojimas“, *Dirva*, 1984 balandžio 5, 6; Žičkus, Povilas, „Ko siekta tokiu rašiniu?“, *Dirva*, 1984 balandžio 12, 4; Vokietaitis, Algirdas, „Kam pasitarnaujama?“, *Dirva*, 1984 balandžio 12, 4, „(vm) atsako“, *Dirva*, 1984 balandžio 5, 6; 1984 balandžio 12, 4; Vaičjurgis, J., „Ar visuomet tik okupantas kaltas“, *Dirva*, 1984 gegužės 31, 9.

²⁸ Valiukėnas, Mečys, „Pastabos dėl knygos vertinimo“, *Dirva*, 1984 balandžio 5, 6.

kuriuose jis gana piktai kaltino A. Vokietaitį faktų iškraipymu ir noru diskredituoti vokiečių okupacijos metais Lietuvos labai dirbusius katalikų veikėjus. A. Damušis nepagailėjo A. Vokietaičio prisiminimams stipresnių epitetų, tokių kaip „melagingas prasimanymas“, „nevykęs šmeižtas“, „suktai melagingas kaltinimas“, „tiesos klastojimas“, „ryškus falsifikatas“ ir netgi netiesioginio palyginimo su George'o Orwello „gyvulių ūkiu“²⁹ (dėl to vėliau bandė pasiteisinti, kad tokiu palyginimu nieko nenorėjęs įžeisti³⁰).

Rodos, labiausiai A. Damušį įskaudino tai, kad LLKS narių prisiminimuose aprašomi ir aukštinami tik vienos pusės, vienos rezistencinės grupės nuopelnai, nutylint arba, dar blogiau, keliais kritikos smeigtukais palydint kitų rezistencijos dalyvių, ypač katalikiškosios grupės, darbus:

Visai neatsižvelgiama į tai, kad tie kiti, jų nekenčiami asmenys, bei tos kitos grupės pozityviai reikėsi viešojoje ir slaptojoje rezistencinėje veikloje, kad jų viešą ir slaptą reiškimąsi lydėjo meilė savai tautai, noras padėti jai teisingai susiorientuoti pavojingais momentais. Jie yra menkinami, nors parodė daug sumanumo ir drąsos, kad savo tautos žmonės išvengtų, kiek įmanoma, skaudžių ir neužtarnautų kančių bei aukų.³¹

Reakcijos ilgai laukti nereikėjo. Atsakydamas į A. Damušio straipsnių seriją, A. Vokietaitis atsiliopė „Tėviškės žiburiuose“³²; jis atmetė A. Damušio kaltinimus, į priekaištus atsakė savais argumentais ir atkreipė dėmesį į paties A. Damušio padarytas klaidas. Į šį A. Vokietaičio straipsnį dar kartą, jau šiek tiek ramesniu tonu A. Damušis atsakė „Draugo“ laikraštyje³³, ir tuo jų diskusija baigėsi.

Kilęs A. Damušio ir A. Vokietaičio ginčas įtraukė ir kitus antinacinės rezistencijos dalyvius: į diskusiją savo komentarais įsijungė Henrikas Žemelis, P. Žičkus³⁴ ir kiti, o kai kurių straipsnių pavadinimai, rodos, liudijo norą ne diskutuoti, o pažeminti oponentą. Kaip tiksliai pažymėjo Juozas Girnius, net prabėgus daugiau nei 40 metų ir atsidūrus Vakaruose, nepajėgta rezistencinės veiklos aprašyti nekaltinant ir nežeminant oponentų: „visų ilgimasi vienybės, bet vis stengiamasi kovoti už savą „vienybę“³⁵. Vieni įsijungusieji į A. Vokietaičio ir A. Damušio ginčą aštriai kritikavo pastarąjį už, jų nuomone, pastangas suniekinti ir sumenkinti svarbius LLKS darbus. Kita pusė kritikavo A. Vokietaitį dėl nepagrįstų kaltinimų A. Damušiu ir nusistatymo prieš LF:

²⁹ Damušis, Adolfas, „Antinacinė lietuvių rezistencija (4)“, *Tėviškės žiburiai*, 1984 balandžio 19, 2.

³⁰ Damušis, Adolfas, „Viešoji antinacinė rezistencija“, *Draugas*, 1984 rugpjūčio 24, 4.

³¹ Damušis, Adolfas, „Antinacinė lietuvių rezistencija. Lietuvių laisvės kovotojų sąjungos leidinį „Laisvės besiekiant“ perskaičius“, *Tėviškės žiburiai*, 1984 kovo 29, 2.

³² Vokietaitis, „Tiesos besiekiant. Atsiliepiamas į inž. Adolfo Damušio pasisakymą „Antinacinė lietuvių rezistencija“, 2, 5.

³³ Damušis, Adolfas, „Viešoji antinacinė rezistencija“, *Draugas*, 1984 rugpjūčio 23, 5; 1984 rugpjūčio 24, 4.

³⁴ Žičkus, Povilas, „Adolfo Damušio kliedėjimas“, *Dirva*, 1984 spalio 18, 10; Žemelis, Henrikas, „Demagogiškas rezistencijos aiškinimas“, *Akiračiai*, 1984, nr. 5 (159), 12–13.

³⁵ Girnius, „Krikščionybės ir ateizmo grumtynės mūsų tautoje“, 1–14.

Perskaičius dr. Algirdo Vokietaičio redaguotą ir didžiąja dalimi parašytą knygą, galima justai, kad užsibaigus antinacinei rezistencijai, jis tebeveda kovą prieš Lietuvos frontą. Šalia nacių, Lietuvos frontas buvo ir liko antrasis jo taikinys.³⁶

Išėivijoje neretai kildavo aršių ginčų ir diskusijų tarp skirtingų ideologinių srovių atstovų, kuriose diskutantai, pritrūkdami rimtesnių argumentų savo nuomonei apginti, oponentus paprasčiausiai stengdavosi apdrabstyti įvairiais neigiamais epitetais; to neišvengta ir šioje diskusijoje tiek iš vienos, tiek iš kitos pusės. Abi pusės, kritikuodamos viena kitą, nevengė savaip interpretuoti ar net, A. Damušio žodžiais tariant, „falsifikuoti šaltinių“, paprasčiausiai išimdami dalį teiginio iš konteksto ar cituodami tik dalį sakinio. Taigi, kaip tiksliai pažymėjo H. Žemelis, susidarė situacija, kai kiekviena pusė pasakoja tų dienų įvykius ir bando iškelti savos grupės nuopelnus:

A. Damušis turi pilną teisę aiškinti anų laikų įvykius ir kelti savo grupės pasiaukojimus lietuvių tautos ateičiai. Tačiau kai kas nors tuos pačius įvykius pasakoja kitoje faktų šviesoje, jis tai vadina šmeižtais bei falsifikatais, tačiau tam įrodyti naudoja savo sukurtus falsifikatus, savo sukurtus neteisingus faktus.³⁷

Bet ar tai reiškia, kad priešingos grupės pasakojimai turėtų būti atmesti, – klausė H. Žemelis.

Pernelyg jautri reakcija, emocijos ir noras apginti savus oponentų puolamus ir norimus sumenkinti draugus neretai užgoždavo pagrindinį dalyką, dėl kurio kilo ginčas. Atidžiau žvelgiant į kilusią diskusiją galima pastebėti keletą dalykų. Pirmiausia, diskutantai, gindami savas pozicijas, pernelyg nesigilino į patį objektą, t. y. LLKS narių atsiminimų knygą. Realiai knyga „Laisvės besiekiant“ nebuvo visos antinacinės rezistencijos istorija, ji ribojosi tik vienos pagrindžio organizacijos – Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos, kurios veikloje jie dalyvavo, veikla. A. Damušis, kritikuodamas knygą, paruošė išsamų atsaką iš kitos pusės (šiuo atveju – Lietuvos fronto) perspektyvos, t. y. plačiai aprašė lietuvišką antinacinį sąjūdį, pabrėždamas katalikiškojo sparno veiklą, slaptosios ir viešosios rezistencijos dalyvių bendradarbiavimą, primindamas pastangas sukurti lietuvių kariuomenę ir t. t. Taigi, jo kritika A. Vokietaičiui virto ne tiek kritika pačiai LLKS knygai, kiek savo prisiminimų pateikimu.

Atidžiau paanalizavus vykusią diskusiją galima pastebėti, kad nors A. Damušis kritikavo A. Vokietaitį dėl daugybės knygoje „sukurtų fantazijų“, „prasimanymų“, „falsifikavimų“, kokių nors rimtesnių faktų klastojimo³⁸ atvejų taip ir nenurodyta. Daugiau nepasitenkinimo kilo dėl pačių įvykių interpretacijos ar įterpimo į tam tikrą kontekstą, taip sustiprinant kuriamo naratyvo, pvz., „provokiškos“ katalikiškojo sparno atstovų laikysenos, vaizdinius.

Istoriografijoje dažnai minimas prieš daug metų Juozo Brazaičio pateiktas palyginimas, kad pagrindžio organizacijos laikėsi šiek tiek skirtingos pasipriešinimo ir santykių su

³⁶ Kojelis, Juozas, „Lietuvos laisvės armija. Tarp kitų antinacinės rezistencijos prisiminimų“, *I laisvę*, 1988, nr. 103, 54.

³⁷ Žemelis, „Demagogiškas rezistencijos aiškinimas“, 13.

³⁸ Pvz., dėl citatos iš „Laisvės kovotojo“ laikraščio, į kurią A. Vokietaitis skliausteliuose įterpė Juozo Leimono pavardę, jis A. Damušio buvo apkaltintas „šaltinio falsifikavimu“ ir noru apšmeižti J. Leimoną.

vokiečiais taktikos: LLKS laikėsi griežtesnės, nekompromisinės rezistencijos linijos, o LF veikla rėmėsi ramesne, nuosaikesne politika. Panašus naratyvas buvo kuriamas ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos išleistuose prisiminimuose, tiesa, ne vienoje vietoje leidžiama tarp eilučių suvokti ir net tiesiogiai užsimenama apie katalikiškosios srovės nuolankesnę, labiau kompromisinę poziciją vokiečių režimo atžvilgiu, ją pagrindžiant ne tik spaudos iškarpomis, bet ir kitų žmonių nuomonėmis. Pavyzdžiui, norėdamas pagrįsti savo skeptišką komentarą dėl J. Brazaičio knygoje išsakyto komentaro apie LLKS³⁹ vertinimą, A. Vokietaitis pridėjo ironišką komentarą, kad galbūt dėl tokios ramesnės ir „daugiau kompromisinės LF pasipriešinimo vokiečiam taktikos“ gestapas nebuvo ypač suinteresuotas tą ne tokią pavojingą ir žalingą organizaciją iššifruoti.⁴⁰ Dar kitoje vietoje jis pacitavo Jurgio Valiulio-Karolio Drungos 1944 m. kovo 20 d. laišką apie didokas pastangas, kad katalikai „nenuvirstų per anksti į vokiečių glėbį“⁴¹, ir taip sustiprino kuriamą pagrindžio organizacijų laikysenos vokiečių atžvilgiu naratyvą.

Jei, diskutuojant dėl kai kurių faktų, „savąją tiesą“ buvo galima bandyti pagrįsti kitų antinacinės rezistencijos dalyvių prisiminimais ar turimais dokumentais, tai nesutarimas dėl be liudininkų vykusio A. Vokietaičio ir A. Damušio antrojo susitikimo 1943 m. gruodžio 29 d. pokalbį vedė į aklavietę. Jų pateiktos versijos skyrėsi. A. Vokietaitis teigė, kad, atpasakodamas buvusį-nebuvusį jų abiejų pokalbį, rėmėsi savo dienoraščio įrašais ir laiškais.⁴² A. Damušis, priešingai, tokio susitikimo nepripažino, nors ir neteigė, kad jo nebūta:

Aš to visiškai nepripažinau ir nepripažįstu. Labai gerai prisimenu 1944 metų⁴³ gruodžio 28 d. susitikimą, kuriame dalyvavo dar pora asmenų, tada ir atsiveikiname labai draugiškai. Antrojo susitikimo be liudininkų gruodžio 29 d., kurį A. V. sakosi turįs atsižymėjęs savo užrašuose, visai neprisimenu. O jeigu jis bus iškritęs iš mano atminties, tai pokalbis, apie kurį kalba Alg. Vokietaitis, visai neatitinka mano nusistatymo ir veiklos nei laisvos Lietuvos laikais, nei bolševikinės ar nacinės okupacijų metais.⁴⁴

Nors pirminė A. Damušio reakcija perskaičius knygą buvo gana aštri, lyginant su kitais pernelyg emociškai reagavusių diskusijų dalyvių tekstais, galima sakyti, kad spaudoje išsivystė palyginti rami, racionali A. Vokietaičio ir A. Damušio diskusija, atskleidusi skaitytojams nemažai antinacinės rezistencinės veiklos istorijos epizodų. Diskusija baigėsi abiem išsakius savas pozicijas ir pasilikus prie savo nuomonės. Turbūt kitaip ir negalėjo būti, kaip rašė A. Vokietaitis:

³⁹ Juozas Brazaitis knygoje „Vienų vieni“ (p. 109) rašė, kad LLKS laikėsi nekompromisinės rezistencijos linijos, o LF reikėsi ramesne, lygesne, racionalesne taktika pasisakymuose bei veiksmuose ir dėl to LF organizacijos nariai išlaikė didesnę konspiraciją ir nebuvo iššifruoti.

⁴⁰ *Laisvės besiekiant: LLKS įnašas į antinacinę rezistenciją*, 12.

⁴¹ *Ibid.*, 258.

⁴² Vokietaitis, „Tiesos besiekiant. Atsiliepinimas į inž. Adolfo Damušio pasisakymą „Antinacinė lietuvių rezistencija“, 2.

⁴³ Straipsnyje parašyta 1934 m.

⁴⁴ Damušis, Adolfas, „Viešoji antinacinė rezistencija“, *Draugas*, 1984 rugpjūčio 24, 4.

Baigiant kyla esminis klausimas: ar yra iš viso įmanoma tiksliai ir objektyviai atkurti prieš 40 metų vykusius epizodus bei įvykius, remiantis vien savo atmintimi ir išėivijoje atkurtais, jau politiškai nuspalvintais rezistencijos istorijos šaltiniais, ypač kai tuo siekiama žūt būt pateisinti savo grupės „grynumą“ prieš istorijos faktus, kaip tai daroma inž. Damušio „pasisakyme“. Tokioje plotmėje vedama vieša diskusija, kai ir viena, ir kita pusė gali teigti ir neigti tą patį dalyką, gali tęstis ad infinitum, o lietuviškam visų mūsų reikalui, be kartėlio ir grupinės trinties paaštrėjimo, ji nieko pozityvaus atnešti negali. Todėl su šiuo savo rašiniu aš norėčiau statyti visam šiam dialogui tašką.⁴⁵

Panašiai dėl „per daug kartumo ir nepakantos tarpusavio santykiuose“ nuogaštavo ir A. Damušis, atkreipdamas dėmesį, kad tokie ginčai neigiamai veikė visą antinacinės rezistencijos veiklos atmintį.

Nutrūkus viešai diskusijai su A. Vokietaičiu, A. Damušio diskusijos su kitais rezistencijos dalyviais tęsėsi dar ir 1985 m.: jo atsakymas P. Žičkui sulaukė pastarojo reakcijos⁴⁶, o bandymas pacituoti sovietų išleisto Zenono Blyno dienoraščio fragmentą sukėlė Marijaus Blyno nepasitenkinimą⁴⁷. Diskusijose buvo paliesti kai kurie antinacinės rezistencijos istorijos epizodai, jų skirtingas traktavimas ir vertinimas, tačiau rimtesnius bandymus diskutuoti užgoždavo pernelyg jautrus, nuoskaudų pilnas diskusijų fonas, abiem pusėms pernelyg jautriai reaguojant į oponentų pastabas ir kaltinant viena kitą siekiu sumenkinti ar net paniekinti kitų rezistencijos dalyvių atliktus darbus. Galiausiai „Draugo“ redakcija nusprendė baigti niekur nevedančią diskusiją ir daugiau šia tema straipsnių nebeskelbti:

Atsiminimų knygos „Laisvės besiekiant“ klausimu pasisakius pakankamai plačiai ir jau nieko naujo neparašant, tuo klausimu daugiau nespausdinsime. Paliekame tiesą surasti istorikams, nes atsiminimai nėra istorija, o tik medžiaga istorijai.⁴⁸

Gyvoji atmintis ir jos ribos

Kaip vertinti išėivijos spaudoje kilusią diskusiją ir išėivijoje išleistus antinacinės rezistencijos dalyvių prisiminimus? Viena vertus, galima pasidžiaugti, kad A. Vokietaičio ir LLKS narių prisiminimai buvo išleisti – jie iki šiol išlieka vienas iš nedaugelio svarbių rezistencinės veiklos šaltinių bei liudijimų. Dar geriau, kad šie laisvės kovotojų prisiminimai sukėlė kitos organizacijos – Lietuvių fronto atstovo A. Damušio reakciją – jo prisiminimai taip pat ženkliai papildė žinias apie rezistencijos laikotarpį. Tačiau kilusi diskusija jau anksčiau tarp šių organizacijų narių tvyrojusios įtampos neišskleidė, priešingai,

⁴⁵ Vokietaitis, „Tiesos besiekiant. Atsiliepiamas į inž. Adolfo Damušio pasisakymą „Antinacinė lietuvių rezistencija“, 5.

⁴⁶ Damušis, Adolfas, „Kur tikrovė“, *Draugas*, 1985 gegužės 4, 3; 1985 gegužės 7, 3; 1985 gegužės 8, 3; Žičkus, Povilas, „Iškraipyta tikrovė“, *Draugas*, 1985 rugpjūčio 20, 5; Damušis, Adolfas, „Atsakymas į Povilo Žičkaus kartojamas pastabas“, *Draugas*, 1985 rugpjūčio 20, 5.

⁴⁷ Blynas, Marijus, „Dėl tikrovės“, *Draugas*, 1985 gegužės 29, 5; Damušis, Adolfas, „Paaiškinimas P. Marijui Blyniui“, *Draugas*, 1985 gegužės 29, 5.

⁴⁸ „Red. pastaba“, *Draugas*, 1985 rugpjūčio 20, 5.

dar labiau sustiprino ideologinę priešpriešą, kurią vėliau gana sėkmingai perėmė jaunesnės kartos liberalių-katalikiškų organizacijų atstovai.

Vis tik, kaip ir kiekvienus prisiminimus, vertinant šiuos A. Vokietaičio ir A. Damušio prisiminimus ir kilusią diskusiją, reikėtų atsižvelgti į keletą svarbių aplinkybių.

Laiko veiksnys

Prisiminimai parašyti prabėgus 40 metų nuo aptariamų įvykių, kai liudininkų, prisimenančių ir galinčių patikslinti minimus įvykius, gretas buvo smarkiai išretinęs ne tik karas, koncentracijos stovyklos, bet ir bėgantis laikas. Juozas Kojelis rašė:

Rašyti prisiminimus, praėjus keliems dešimtmečiams nuo buvusių įvykių, nėra lengva. Vienos situacijos labai įsikirtę atmintin, kad beveik su tikrumu gali atstatyti dialogus, kitos – paskęsta praeities miglose. Po ilgesnių pastangų kartais galima tas miglas prapūsti, bet kartais ir ne. Ypač susimaišo laikas. Tenka ieškoti kitų orientyrų bent apytikriam laikui nustatyti.⁴⁹

Šiuo aspektu A. Vokietaičiui buvo patogiaus rašyti savo prisiminimus, po ranka išsaugojus nemažai rezistencinio laikotarpio dokumentų.⁵⁰ 1943–1944 m. kelionių į Švediją metu jam pavyko į Vakarų išvežti kai kuriuos rezistencinės veiklos dokumentus, pagrindžio spaudos rinkinius, kurie per Švediją pasiekė JAV. Jo dėka šiandien JAV Valstybiniame archyve (*National Archives at College Park*) galima rasti iš Stokholmo į Vašingtoną anuomet pervežtus dokumentus. Vėliau, gyvendamas JAV, A. Vokietaitis perdavė JAV Kongreso bibliotekai Vašingtone (*The Library of Congress*) ir Huverio instituto (*Hoover Institute*) bibliotekai Kalifornijoje išsaugotą lietuviškų pagrindžio leidinių kolekciją.⁵¹ Vis tik, net ir turint po ranka išlikusius rezistencijos laikotarpio dokumentus ar asmeninius užrašus, sunkiai įmanoma atkurti prieš 40 metų vykusius epizodus ir įvykius, juo labiau dviejų žmonių susitikimo aplinkybes ar pokalbio detales.

Aplinkos veiksnys

Nors A. Vokietaitis rašė, kad į knygoje suminėtus įvykius bei istorinius faktus buvo žiūriama iš 1941–1944 m. perspektyvos (ne kaip jie „padailintai išėivijoje bandyti atkurti 9 dešimtmetyje“), to išvengti jam ne visuomet pavykdavo. Nori nenori, jo asmeninius prisiminimus, ypač kai kurių detalių vertinimą ir interpretacijas, veikė pokario metais išėivijoje vykusios diskusijos, ideologinių organizacijų atstovų ginčai, kurių metu kiekviena pusė stengėsi išdėstyti „savo istoriją“, remdamasi savos ideologinės srovės interpretacija. Tai, kas buvo normalu ir savaime suprantama antinacinės rezistencijos metais, prabėgus daugeliui metų galėjo įgauti visai kitokią prasmę.

⁴⁹ Kojelis, „Lietuvos laisvės armija“, 53.

⁵⁰ Į Kauno rezistencijos ir tremties muziejų atkeliavusiame Algirdo Vokietaičio archyve buvo sukaupta įvairių karo ir pokario metų rezistencinės veiklos Lietuvoje ir Švedijoje dokumentų, A. Vokietaičio užrašai ir rašytų tekstų metmenys, korespondencijos su Lietuvos diplomatijos atstovais (Jurgiu Šauliu, Povilu Žadeikiu, Broniu Kaziu Balučiu, Eduardu Turausku, Stasiu Lozoraičiu, Kaziu Škirpa ir kitais), Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos nariais.

⁵¹ Dundzila, Antanas, „Leidžiama knyga apie Algirdą Vokietaitį“, *Dirva*, 2003 balandžio 15, 10.

Nereikia pamiršti ir gyvenamosios aplinkos veiksnio – Vakarų pasaulio požiūrio į karo meto nusikaltimus ar bendradarbiavimo su naciais klausimą, kuris lietuviams buvo itin skaudus. XX a. 8 dešimtmetyje JAV suaktyvėjęs karo nusikaltėlių, nacių bendradarbių ir žydų genocido vykdytojų paieškoms, šis procesas palietė ir kai kuriuos lietuvių karo pabėgėlius. Pasigirdus įtarimams dėl kai kurių lietuvių kolaboravimo su naciais, iškilus lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse klausimams, išsivija užimdavo natūralią gynybinę poziciją: pirmiausia neigimas ir bandymas emociškai atmesti nemalonius faktus, dvigubo genocido aspektas, žydų elgesio sovietų okupacijos pradžioje svarstymas aštriai pasisakant prieš ragant medžioklę ir karo nusikaltėlių paieškas Amerikoje. Išsivijos jautri reakcija liudijo, kad, prabėgus beveik 40 metų, lietuviai negalėjo šaltai ir objektyviai pažvelgti į šią problemą (bijodami pripažinti tiesą, kad tarp lietuvių, deja, buvo prisidėjusiųjų prie karo nusikaltimų ir kolaboravusiųjų su naciais), vengta atvirai svarstyti skaudžias temas, jos nustumtos į šalį kaip senas sovietų propagandos triukas, kurio pagrindinis tikslas – išgalvotais nusikaltimais kompromituoti lietuvių išsiviją.

Šių įvykių kontekste visai kitaip atrodo ir lietuvių ginčai dėl antinacinės rezistencijos metais buvusių įprastais laikytų nuolaidžiavimo ar net simpatijų vokiečiams epizodų. Ne vienas tų įvykių liudininkas ir dalyvis nenorėjo prisiminti prieš daug metų rašytų tekstų ir idėjų, kuriomis nebetikėjo ir kurios buvo įgavusios kitą prasmę, dažnai paprasčiausiai stengdavosi nesureikšminti arba neigti buvusius dalykus ir argumentuoti, kad tuo metu kitaip negalėjo būti. „Anais laikais savo rezistencinės veiklos įkarštyje vieni ir kiti darėme klaidas, bet kitoniškai jas vertindavome“⁵², – rašė A. Vokietaitis.

Tik pastarasis, priešingai nei dalis lietuvių, rašydamas savo prisiminimus, net nesistengė nusišluoti tokių kontroversiškai vertinamų epizodų, dėl kurių jam anuomet, antinacinės rezistencijos metais „tekdamo rausti“⁵³ prieš neutralių kraštų ir Vakarų sąjungininkų atstovus, mėginant pateisinti ar paaiškinti kokius nors lietuvių pareiškimus ar žingsnius.

Vis tik, vertinant Vakarų pasaulio reakciją į karo ir pokario metų įvykius, leisdami Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos knygą, jos sudarytojai įvade gana išsamiai aiškino, kuo lietuviška antinacinė rezistencija skyrėsi nuo kitų pasipriešinimo sąjūdžių kituose vokiečių okupuotuose kraštuose, kodėl lietuviai rinkosi ne ginkluotą, o pasyvų pasipriešinimą prieš vokiečius⁵⁴, – ne dėl kokių nors simpatijų nacių režimui, o dėl siekio išsaugoti kuo daugiau tautos jėgų kovojant su kitu priešu, Sovietų Sąjunga, nes „<...> būtų savizudiška ginkluotu pasipriešinimu, aktyviai kovojant prieš vokiečių kariuomenę fronto užnugaryje, palengvinti savo priešo nr. 1 (bolševikų) grįžimą Lietuvon“⁵⁵. Taigi, leidžiant knygą iš anksto stengtasi užbėgti už akių galimoms to meto įvykių interpretacijoms ar sąsajoms su nacių režimu.

Trauminė patirtis

Rezistencinė veikla buvo susijusi su persekiojimais, suėmimais, kalinimais nacių kalėjimuose ir dalies artimų bendražygių praradimu. Tik nedaugeliui pasisekė taip, kaip

⁵² Vokietaitis, „Tiesos besiekiant. Atsiliepiamas į inž. Adolfo Damušio pasisakymą „Antinacinė lietuvių rezistencija“, 2.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Laisvės besiekiant: LLKS įnašas į antinacinę rezistenciją*, 9–11.

⁵⁵ *Ibid.*, 9.

A. Damušiai ir A. Vokietaičiui, – jie ne tik išgyveno, bet ir galėjo džiaugtis sulaukę Lietuvos nepriklausomybės.

Pogrindžio darbus lydėjo įvairūs pavojai, neatsiejami nuo baimės ir nepasitikėjimo, gandų, įtarinėjimų, išdavysčių, skaudžių netekčių ir kaltųjų paieškų. Net ir prabėgus keturiems dešimtmečiams buvo žvalgomasi per petį ir svarstoma, kas galėjo būti kaltas dėl nepasisekusių akcijų, suėmimų, bendražygių mirčių ir pan.

Vienas iš tokių skaudžių nesėkmingų antinacinės rezistencijos veiklos pavyzdžių, ne kartą minėtas šiose diskusijose, – bandymas 1944 m. kovą į Suomiją pasiųsti rezistencijos atstovų pulk. Kazį Ambraziejų, kuris turėjo perduoti informaciją apie padėtį Lietuvoje ir pabandyti gauti paramos būsimai Lietuvos kariuomenės kovai už nepriklausomybę. Tačiau balandžio mėnesį Taline K. Ambraziejų suėmė gestapas, po to prasidėjo masiniai pasipriešinimo dalyvių suėmimai ne tik Lietuvoje, bet ir Latvijoje bei Estijoje. Lietuvoje vokiečiams suėmus pagrindinius LLKS ir VLIK'o vadovybės narius, pogrindžio veikla realiai buvo suparalyžuota. Nieko keisto, kad apie šį įvykį diskutuota net ir prabėgus 40 metų. Pagrindinis klausimas – kas ir kodėl parinko tokį kandidatą, kuris akivaizdžiai nebuvo pasiruošęs tokiai akcijai, kiek įtakos asmenybės parinkimui galėjo turėti kokie nors grupiniai nesutarimai ar pogrindžio organizacijų konkurencija ir pan. Atsakymų neturėta, o įvairios šios istorijos versijos bėgant metams spėjo apaugti įvairiais gaudais, todėl lengviausias kelias rodėsi įtarai žvelgti į „svetimus“, kitų organizacijų, kitos ideologinės organizacijos atstovus arba dėl skaudžių įvykių kaltinti buvusius politinius oponentus.

Tokių pavyzdžių galima rasti ir daugiau, nes tarp koncentracijos stovyklas praėjusių ir į laisvę išėjusių buvusių antinacinės rezistencijos dalyvių netrūko įtarumo, nepasitikėjimo, – tai labai pastebima diskusijoje dalyvavusių asmenų tekstuose, neretai jiems tarp eilučių ar net atvirai užsimeriant apie galimas rezistencijos dalyvių išdavystes, didele dalimi prisidėjusias prie artimų bendražygių suėmimų. Kaip liudija išlikusi rezistencijos dalyvių korespondencija, kaltųjų paieškos dažnai buvo grindžiamos neaiškiais kaltinimais („iš vieno draugo sužinojau“, „iš patikimų šaltinių“), apaugusios gaudais ir nukreiptos ne tik į „svetimus“, t. y. kitos organizacijos, kitos ideologinės srovės atstovus, bet ir į pačių Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos gretas.⁵⁶ Tokį įtarumo klimatą formuoti skatino ne tik mažos išėivių bendruomenės uždaras, neretai politiškai-ideologiškai suskaldytas gyvenimas, bet ir sovietų propaganda. Sovietų nuolatinės pastangos įvairiais būdais diskredituoti lietuvių antinacinės rezistencijos dalyvius jei ir neturėjo itin didelio poveikio išėivijai, vis tik nemažai įtarimų bei nepasitikėjimo sėklų pasėdavo: „<...> nebežinai žmogus, kuo dar gali pasitikėti“⁵⁷, – rašė P. Žičkus A. Vokietaičiui.

Praeities nuoskaudos

Išsamesnių antinacinės rezistencijos istorijos tyrimų trūkumas iki šiol neleidžia pateikti atsakymų į klausimus, ar ir kiek antinacinės rezistencijos metais būta tokio ideologinio susipriešinimo, apie kurį buvo kalbama išėivijoje po daugybės metų. Galbūt ši priešprieša

⁵⁶ 1974–1984 Algirdo Vokietaičio susirašinėjimas su Povilu Žičkumi, Mečiu Valiukėnu, Vladu Vijeikiu, TRMA, f. 2, ap. 5, b. 7.

⁵⁷ 1976 10 14 Povilo Žičkaus laiškas Algirdui Vokietaičiui, TRMA, f. 2, ap. 5, b. 7.

atsirado tik išeivijoje ir buvo dirbtinai perkelta į praeitį? Kaip liudija išlikę dokumentai ir istorikų tyrimai, pirmaisiais rezistencijos metais į antisovietinio ir antinacinio pagrindžio organizacijas besiburiantiems žmonėms mažiausiai rūpėjo kokie nors politiniai ar ideologiniai klausimai. Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga taip pat buvo kuriama ne kaip ideologinė, o kaip kovinė rezistencinė organizacija, kuri neturėjo kokių nors ideologinių ar politinių programų, o šiuos klausimus paliko ateičiai.⁵⁸ Į laisvės kovotojų gretas kartu kovoti už Lietuvos laisvę jungėsi įvairių pažiūrų (daugiausia tautiškai liberalių pažiūrų) jaunimas, studentai, moksleiviai, dar nepalieti senųjų nepriklausomoje Lietuvoje veikusių politinių partijų priešpriešos, o įsivėlę į praktiškus rezistencinius darbus neturėjo laiko kokioms nors partinėms diskusijoms ar svarstymams apie Lietuvos politinę ateitį. Didesnė politinių ideologinių srovių įtaka antinacinei rezistencijai gali būti pastebima vėliau, pradėjus veikti senosioms politinėms grupėms ir ypač kuriant VLIK'ą. Vis tik lietuviams, ypač vyresnės kartos žmonėms, „sroviniš“ mąstymas buvo įprastas: A. Vokietaičiui susirašinėjant su diplomatais, jau anuomet kildavo klausimų, kokios politinės srovės sudaro vieną ar kitą pagrindžio organizaciją arba leidžia pagrindžio spaudą.⁵⁹ „Tos organizacijos nėra politinės srovinės, nors kartais ir galima pastebėti tam tikros įtakos į jas iš mūsų politinių srovių pusės“, – rašė A. Vokietaitis 1943 m. lapkritį Jurgiui Šauliui⁶⁰, pabrėždamas, kad pradžioje šios srovės neatliko lemiamo vaidmens antinacinėje rezistencijoje, – tik maždaug nuo 1943 m. pradžios atgijusios politinės grupės pradėjo daryti vis didesnę įtaką. Neilgai trukus pagrindžio organizacijos, net jei viduje ir neturėjo politinio-ideologinio pamato, kitų akimis būdavo atpažįstamos kaip tam tikro politinio-ideologinio sparno (tautininkiškojo-liaudininkiškojo arba katalikiškojo) šaka.⁶¹ Išeivijoje kuriant antinacinės rezistencijos naratyvą šios ideologinės prieštaros neretai tapdavo vienu pagrindinių pasakojimo elementų.

Konkurencijos, nesutarimų, priešpriešos tarp antinacinės rezistencijos organizacijų būta nemažai, – apie tai liudija išlikę dokumentai, antinacinės rezistencijos dalyvių laišškai, pavieniai straipsniai pagrindžio spaudoje. Galbūt ne tokios aštrios, kaip ji buvo vaizduojama pokario metais išeivijoje, bet tokios priešpriešos sukeltų nuoskaudų pastebima beveik visų antinacinės rezistencijos dalyvių tekstuose, ir tos nuoskaudos greičiausiai yra išsiskinusios ne tik į antinacinės rezistencijos laikotarpį, bet dar giliau – į nepriklausomos Lietuvos politiką. Susikaupusios nuoskaudos niekur nedingo, bet persikėlė į emigraciją, kurioje iš praeities perkelti ideologiniai priešiškesnės formos, o išeivijos organizacijų politiniai-ideologiniai ginčai, buvusių pagrindžio veiklos dalyvių (tokių kaip A. Vokietaitis) rezistencinio darbo nuopelnų nevertinimas jų nuoskaudas galėjo tik dar labiau sustiprinti.

Pastebima, kad išeivijoje formavosi du skirtingi naratyvai (būtų galima juos simboliškai pavadinti katalikiškuoju ir liberaliuoju), neišvengiamai palietę ir antinacinės rezistencijos atmintį. Simpatizuojant vieniems, laikantis kurios nors vienos (katalikiškosios arba

⁵⁸ Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė*, 40; „Laisvės kovotojų žingsniai“, *Proskyna*, 1992, nr. 4 (22), 203.

⁵⁹ 1943–1946 Algirdo Vokietaičio korespondencija su Lietuvos diplomatijos atstovais, TRMA, f. 1, ap. 1, b. 1.

⁶⁰ 1943 11 25 Algirdo Vokietaičio laiškas Jurgiui Šauliui, TRMA, f. 1, ap. 1, b. 1.

⁶¹ 1946 03 22 Vinco Rastenio laiškas Vytautui Abraičiui, VDU LIIA, f. 2, ap. 1-2, b. 9308-87.

liberaliosios) įvykių interpretacijos, drauge neigiamoje šviesoje pristatant ideologinius oponentus, pernelyg nesigilinant į faktus, buvo nueinama lengviausiu keliu – perimta ir išėivijoje tęsta dar nepriklausomos Lietuvos laikais susiklosčiusi politinė-ideologinė priešprieša.

Išvados

Trauminės patirtys nacių okupacijos metais, prabėgusio laiko ir gyvenamosios aplinkos veiksniai bei išėivijoje kylantys ginčai dėl atminties neišvengiamai veikė antinacinės rezistencijos dalyvių asmeninius ir kolektyvinius prisiminimus, kuriuose galima bandyti atsekti įvairių atminties perrašymo, cenzūravimo, užmaršties praktikos epizodų.

1983 m. Čikagoje išleista knyga „Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją“ ir A. Vokietaičio prisiminimai sulaukė prieštaringų atgarsių išėivijos spaudoje ir tapo kitų asmenų (šiuo atveju A. Damušio) kontraatmintį bei prisiminimus provokuojančiu katalizatoriumi. Dėl kilusios diskusijos išleisti dviejų pagrindžio organizacijų narių prisiminimai ženkliai papildė žinias apie rezistencijos laikotarpį ir iki šiol išlieka vienas iš nedaugelio svarbių rezistencinės veiklos šaltinių bei liudijimų.

Rezistencijos dalyvių asmeninius prisiminimus ir jų vertinimus neišvengiamai veikė ir kolektyvinė pagrindžio organizacijų atmintis: dar iš pagrindžio laikų į emigraciją perkelti įtempti rezistencinių grupių santykiai, ideologinių srovių konkurencija išėivijoje ir per kelis dešimtmečius ideologijos kovose politiškai nuspalvintos rezistencijos istorijos šaltinių interpretacijos.

Literatūra

- Bloznelis, Mindaugas, *Lietuvių frontas*, t. I. Kaunas: „Į laisvę“ fondo Lietuvos filialas, 2008.
- Brandišauskas, Valentinas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
- Brazaitis, Juozas, *Vienų vieni*. Brooklyn: „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1964.
- Bubnys, Arūnas, „Į laisvę: lietuvių antinacinis pasipriešinimas 1941–1944 m.“, *Pergalė*, 1990, nr. 3, 126–143.
- Bubnys, Arūnas, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.* Vilnius: Veja, 1991.
- Bubnys, Arūnas, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
- Damušis, Adolfas, *Antinacinė lietuvių rezistencija*. [S. l.]: [s. n.], 1984.
- Damušis, Adolfas, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*. Chicago: „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1988.
- Dapkutė, Daiva, *Lietuvių išėivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai-organizaciniai aspektai. 1945 m. – šeštojo dešimtmečio pabaiga*. Vilnius: Vaga, 2002.
- Dundzila, Antanas, „Leidžiama knyga apie Algirdą Vokietaitį“, *Dirva*, 2003 balandžio 15, 10.
- Girnius, Juozas, „Krikščionybės ir ateizmo grumtynės mūsų tautoje“, *Aidai*, 1986, nr. 1, 1–14.

- Gražiūnas, Albinas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse: 1940–1944*. Vilnius: Tėvynės sargas, 1996.
- Klumbys, Voldemaras, „Generalinė repeticija: kultūrinė antinacinė rezistencija Lietuvoje“, *Lietuvos istorijos studijos* 12 (2003), 47–65.
- Kojelis, Juozas, „Lietuvos laisvės armija. Tarp kitų antinacinės rezistencijos prisiminimų“, *Į laisvę*, 1988, nr. 102 (139), 31–51; nr. 103 (140), 37–54.
- Kviklys, Bronius, *Lietuvių kova su naciais*. Memmingen: Mintis, 1946.
- Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją*. Chicago: LLKS išėivijoje, 1983.
- Mockūnas, Liūtas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Raila, Bronys, *Versmės ir verpetai. Akimirksnių kronikos 3*. Boston: Lietuvių enciklopedijos spaustuvė, 1970.
- Raštikis, Stasys, *Kovose dėl Lietuvos*. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1957.
- Škirpa, Kazys, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Vašingtonas: [autorius leidinys], 1973.
- Vokietaitis, Algirdas, *Raštai*. Kaunas: Lietuvos politinių tremtinių ir kalinių sąjunga, 2003.
- Zizas, Rimantas, „Partiniai nesutarimai ir konsolidacijos pastangos lietuvių antisovietinėje ir antinacinėje rezistencijoje“, in *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, sud. Vanda Kašauskienė ir Danutė Blažytė-Baužienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, 137–158.
- Žemelis, Henrikas, *Okupantų replėse*. Bad Worishofen: [s. n.], 1947.

Daiva DAPKUTĖ

Vytautas Magnus University, Lithuania

DISPUTES OVER MEMORY: MEMORIES OF PARTICIPANTS OF THE ANTI-NAZI RESISTANCE PUBLISHED IN EXILE

Summary. In 1941, the Soviet occupation of Lithuania was replaced by another, not much easier, German occupation. During the German occupation, resistance to the Nazi regime in Lithuania took place in various forms: the Lithuanian intelligentsia and resistance organizations, with the help of the underground press, sought to protect the nation from physical and moral extermination, tried to expose Nazi policies to the Lithuanian population, oriented the population towards unarmed civil resistance, sabotage and boycott of the occupiers' campaigns, and planned military mobilizations, among other forms. Underground resistance organizations such as the Lithuanian Front (LF) and the Lithuanian Freedom Fighters Alliance (LFFA) were created during the brutal policy of oppression by the Nazis. After the war, the survivors of the anti-Nazi resistance who had fled Lithuania and were released from Nazi prisons, re-established the Lithuanian underground organizations in emigration and continued their political struggle in the diaspora. This rivalry and competition among themselves, the raising of their own ideological currents and the undermining of their opponents became even more pronounced and stronger in the conditions of emigration after the break in relations with the homeland.

In 1983, the book *In Pursuit of Freedom: The Contribution of the Lithuanian Freedom Fighters Alliance to the Anti-Nazi Resistance* published in Chicago received controversial responses, and former participants of the anti-Nazi resistance, such as Adolfas Damušis, Algirdas Vokietaitis, Povilas Žičkus, and Henrikas Žemelis, as well as others, joined the discussion in the press. The discussion soon turned into arguments

between former members of the two main anti-Nazi resistance organizations – the Lithuanian Front and the Lithuanian Freedom Fighters Alliance – extolling the merits of their own resistance group and belittling their ideological opponents.

By analyzing the discussion in the press, the article examines to what extent the collective memory of the underground organizations may have influenced the memories of the resistance participants and their evaluation in the diaspora, whether (and to what extent) the emergence of these memories and their content may have been influenced by the strained relations between the resistance organizations transferred from the underground times to emigration, as well as the influence of the time and the place of residence in the resulting disputes over memory.

Keywords: anti-Nazi resistance, Lithuania, USA, memory, Algirdas Vokietaitis, Adolfas Damušis, the Lithuanian Freedom Fighters Alliance, the Lithuanian Front.